

УДК 801.81:398.87(=161.2)

Специфіка виникнення пісень-хронік: до проблеми колективного та індивідуального

Оксана ЧІКАЛО

Кандидат філологічних наук
старший науковий співробітник відділу фольклористики
Інститут народознавства Національної академії наук України
79000 м. Львів, просп. Свободи 15
e-mail: inst@ethnolog.lviv.ua

У статті проаналізовано проблему генези пісень-хронік, розглянуто колективний та індивідуальний чинники як етапи виникнення зазначеного ліро-епічного утворення. Акцентовано на ролі творчої особистості у фольклоротворенні та впливі народнопісенної традиції на творчі амбіції народного автора-виконавця. На думку дослідниці, пісні-хроніки є жанром, у якому органічно поєдналися індивідуальне та колективне начала. В епіцентрі творчого процесу перебуває талановитий виконавець, який укладає зразок цього епічного пласту за народнопісенним канонам, що забезпечує його входження у фольклорну традицію.

Ключові слова: пісня-хроніка, традиція, колективне, індивідуальне, укладач, народне середовище.

Питання генези фольклору турбувало багатьох дослідників співаної творчості українців. Зацікавившись ним, І. Франко писав, що “без ясної і рішучої відповіді на це питання неможливе наукове використання нагромаджених за сто років етнографічних матеріалів, бо ці матеріали, взяті разом, становлять таку масу суперечностей, подібностей, оригінальних рис і зворотів чи мотивів, спільних різним, далеко один від одного розселеним народам, що сама постановка в такий спосіб питання відкрила перед дослідниками цілий світ таємних духовних зв’язків, віковичних течій, впливів і взаємних стосунків до цього часу малодосліджених чи навіть непередбачуваних” [14, с. 60]. Зазначена проблематика входила до наукових зацікавлень сучасників видатного ученого – В. Гнатюка та Ф. Колесси, що звернулися до особливого фольклорного пласту, який умовно назвали піснями-новотворами. Вони спробували проаналізувати його в контексті розвитку фольклорної традиції, акцентуючи на “характерній ознаці живучої традиційної поезії, її пливкому стані, що потягає за собою постійну мінливість, постійне перетворювання й перероджування, – писав Ф. Колеса. – Усна творчість ніколи не стоїть на одному місці, а постійно йде вперед, неначе переходить процес живого організму чи то здійснює угорі в своєму розвитку, чи спадаючи в долину, добуваючи нові терени та рівночасно понехуючи давні” [5, с. 35].

Спорадичні дослідження, присвячені сучасному фольклоротворенню, засвідчили, що саме українські пісні-хроніки стали тим продуктивним матеріалом, який ілюструє стан народної пісні на початковому етапі її існування. Відтак, до сьогодні

не достатньо висвітлені питання його генези, зокрема ролі індивідуального та колективного начал у творенні новотворів.

На перший погляд може здатися, що проблема авторства немає жодного стосунку до фольклору – продукту колективної свідомості. Проте така візія не завжди виправдана, адже існують випадки, певною мірою локальні стосовно головного масиву усної традиції, коли пісенний зразок, зберігаючи родові ознаки фольклору, акумулює авторські елементи. В українській етнокультурній традиції таким своєрідним пластом є пісні-хроніки, аналіз яких нагтовхує дослідників на думку про існування, так званої “усної літератури”. Н. Шумада, аналізуючи сучасну новотворчість слов’янських народів, пише, що це “явище, яке розвивається на межі між “класичним” фольклором і сучасною літературою. Воно складне, багато в чому суперечливе, через що і стало предметом серйозних наукових дискусій, які не вщухають упродовж років” [16, с. 57].

Справді, ще на зорі виникнення фольклористики постало питання про походження та розвиток не тільки якогось конкретного пісенного зразка, а ширше – фольклору в цілому. Унаслідок цього в народознавчій науці викристалізувалося дві діаметрально протилежні позиції. Перша з них зводиться до виникнення фольклору як результату колективної творчості. Вона свідчить, що народнопісенна традиція – це ланцюжок поступових еволюційних змін, кількісне накопичення яких призводить до виникнення нової якості.

Ідея безособового походження фольклорних творів культивувалася ще з XIX ст. представниками міфологічної школи. Згодом вона отримала підтримку в популярній серед фахівців концепції Р. Якобсона і П. Богатирьова, котрі 1929 р. поширили протиставлення “мови” (lange) і “мовлення” (parole), яке дослідив у лінгвістиці Ф. де Сосюр, на опозицію фольклор / література. Згодом В. Пропп зазначив, що “генетично фольклор повинен бути наблизений не до літератури, а до мови, яка також ніким не видумана й не має ні автора, ні авторів. Вона виникає й змінюється цілком закономірно і незалежно від волі людей, завжди там, де для цього в історичному розвитку народів склалися відповідні умови” [9, с. 22].

У свою чергу прихильники теорії типологічного розвитку фольклору Б. Путилов та К. Чистов, схилившись до колективної теорії походження фольклору, відкинули можливість існування “первісного тексту”. На думку першого з них, “відсутність авторства”, принципова відсутність якогось первинного творчого акту нівелює питання про існування “вихідного” тексту, “першого” варіанту” [10, с. 194]. Укладання нових форм довготривалі і визначити їхню генезу майже неможливо. У цьому випадку варіативна парадигма не зводиться до єдиного джерела. Множинність текстів наслідує іншу множинність, яка характеризується попереднім станом традиції. Фольклорний текст у цьому випадку не створюють, а переспівують. Кожне наступне відтворення відрізняється від попереднього, проте амплітуда варіювання не виходить за рамки пісенного канону, що склався впродовж віків.

Необхідно зауважити, що деякі дослідники категорично не відкидають ролі авторського начала у творенні фольклорних зразків. Вони розглядають його у контексті колективного. Зазначену позицію обґрунтував В. Гусев, вказавши, що “природу власне колективного творчого процесу в фольклорі визначає діалектична єдність масової та індивідуальної творчості, іншими словами – сама колективність виступає як єдність протилежностей” [2, с. 170]. Він цілком слушно розглядає індивідуальну творчість як неодмінну передумову існування колективної творчості.

Пропагуючи колективність як одну із головних ознак фольклору, сучасна фольклористика все ж не приділяє достатньо уваги питанню індивідуальної твор-

чості, зокрема жанрам, які перебувають на периферії етнокультурної традиції та генетично тяжіють до авторського начала. Сьогодні некоректно заперечувати, що усна народна творчість – це продукт колективу, “адже, якщо ми не знаємо, хто був автором “Слова о полку Ігоревім” або деяких сучасних українських пісень, – зазначає М. Русин, – це не означає, що автора взагалі не було” [11, с. 22]. Отже, друга концепція засвідчує домінування індивідуального начала у виникненні деяких народнопісенних жанрів. В її основі закладено твердження про певний творчий акт, наслідком якого є так званий “первинний текст”, що у процесі фольклоризації втрачає авторські риси.

Питання генези таких творів перебуває у площині розвитку етнокультурної традиції, яка у процесі еволюції відійшла від архаїки, для якої були притаманні синкретизм та колективність. Відповідно до цього ритуально-магічні функції фольклору поступилися естетичній. Народнопісенний текст, на відміну від давнього періоду, вже не сприймається як містичне одкровення, а радше як “річ”, створена майстром (хоча й у контексті народнопісенної традиції). “Якщо раніше, – пише М. Русин, – кожний член колективу з більш-менш однаковим успіхом міг брати участь у процесі художньої творчості, бо первісний танець чи пісня не вимагали якихось особливих даних від людини, то тепер колектив розділяється на тих, хто виконує, й тих, хто сприймає твір мистецтва. Виконавець відтворює те, що розуміють і відчують усі. Форми та засоби його творчості були традиційними, але право їх вибору й використання колектив передавав “художнику”, залишаючи за собою право схвалення чи відхилення ним художнього образу. Художні засоби й форми, збережені колективом, змінювалися виконавцем і знову виносилися на суд колективу” [11, с. 12].

За браком давніх фіксацій, можемо лише припустити, що виникнення пісень-хронік, відбулося на доволі пізньому етапі розвитку фольклору, у час, коли специфіка відображення життєвого матеріалу у пісенних творах дещо змінилася порівняно із традиційними формами. Цей фольклорний пласт виник, на відміну від зразків давнього походження, на злобу дня. У ньому змальовано події, актуальні для певного локального середовища. Причому час події та пора виникнення пісню-хроніки майже накладаються. Про це виразно свідчать вказівки на час, місце творення, а також на авторство. Не цілком виправдане твердження Н. Шумеди, що “сучасний митець, який не відривається від фольклорних традицій, а творить у межах усталеної схеми, майже ніколи не претендує на авторські права, охоче передаючи свою пісню колективі” [16, с. 102], адже сучасні польові дослідження свідчать про творчі амбіції укладачів хронік, адже обдарована особистість, яка може укласти пісню-хроніку на замовлення, високо цінується народом [8]. Саме тому трапляються випадки, що співці вносять своє ім’я в текст твору, який вони не склали або вказують на населений пункт, де була створена пісня-хроніка [12]. В. Гнатюк із цього приводу писав, що “простолюдн часом любить підшиватися під автора нової пісні” [1, с. 21]. Однак ця особливість не заперечує авторського начала в генезі новин, адже існування варіативної парадигми тієї чи іншої хроніки не виключає існування творчої індивідуальності, а, – як писав В. Гусев, – “навпаки передбачає існування багатьох різноманітних індивідуальностей... Твір традиційного мистецтва – це плід колективної творчості художників, кожен з яких є творчою індивідуальністю” [2, с. 173].

Однак, стверджуючи домінування індивідуального начала у піснях-хроніках, необхідно обумовити, що авторство у зразках цього жанру дещо відрізняється від авторства, наприклад, літературного, професійного тексту. Індивідуальна творчість хоча й якоюсь мірою підпорядковується тим самим принципам, що й професійне мистецтво, проте не може з ним порівнюватися, зважаючи на низку чинників. По-перше, народний поет-виконавець вихований у традиційному се-

редовищі. Він складає пісні-новотвори у контексті етнокультурної традиції, яка ставить його у певні рамки, за межі яких він, як правило, не виходить. По-друге, власне індивідуальна творчість уповні можлива за умов високої освіченості, зокрема можливості народним творцям оволодіти арсеналом художньо-зображальних засобів, притаманних професійному мистецтву. Польові дослідження засвідчують, що народні співці – це зазвичай талановиті одиниці, добре обізнані переважно тільки з художнім каноном, який укладався в народному середовищі впродовж століть, а тому ступінь їхнього авторства визначається народнопісенною традицією, у контексті якої вони виростили. “Традиція не дає свободи, – пише Ю. Чернявська, – однак, художник, який творить у контексті традиції, зовсім не відчуває несвободи. Він.. не знає, не здогадується про те, що можна творити по-іншому, тому й не вибирає...” [15].

Таким чином, специфіка досліджуваного фольклорного пласту засвідчує, що індивідуальне та колективне початки – це радше етапи творення пісень-хронік. На першому – домінує індивідуальний акт творення, вихідним моментом якого є споглядання реальної дійсності та її відтворення за допомогою типового для народної традиції світогляду. Другий – процес усної передачі, створення варіативної парадигми, а значить колективного шліфування пісенного зразка згідно з народною типологією. На початку ХХ ст. Ф. Колесса писав, що “народні пісні складають, очевидно, талановиті люди з-поміж народу, – що або самі пережили почування і пригоди, про які співає пісня, або живо перейнялися долею других людей та оспівали людське горе чи радість у своїй піснях. Коли такі пісні зложені гарно, то вони подобаються усім; люди переймають їх, батьки переказують синам, а сини онукам і так пісня підлягає всіляким змінам, відповідно до часу, народного світогляду, а навіть до вдачі співака: один співак додасть яке слово від себе, другий уйме або переіначить, – а про творця ніхто нічого не знає, ніхто й не питає про його ім’я; его ж пісня, перейшовши більші або менші зміни у змісті і формі, приймається в народі, як овоч збірної творчості і стає ся народною [4, с. 7].

Необхідно зауважити, що не кожний твір, створений навіть за законами народної поетики, стає надбанням традиції. Це зумовлено мотивацією, з якою виник той чи інший зразок. Результати польових досліджень, здійснених на початку ХХІ ст., засвідчили кілька головних стимулів для створення пісень-хронік. По-перше, укладання пісенного зразка під впливом особистого враження від трагічної події (характерно для найближчих родичів чи знайомих); по-друге, на замовлення (коли родичі за певну винагороду просять скласти пісню про трагічну подію, що сталася з кимось із рідних); по-третє, “для себе”.

Хронікальні пісні, що виникли у перших двох випадках, досить продуктивні. Їх виконують, як правило, для широкої аудиторії (на Великдень, коло церкви, на весіллях чи інших урочистих подіях). Їх досить добре сприймає традиція, про що свідчать варіанти цих творів, зафіксовані в діахронії (наприклад, співанку про Юрину Марічку записали О. Дей та Т. Чайка 1968 р. в селі Космачі Косівського району Івано-Франківської обл. [3] та тридцять років по тому зафіксувала О. Чікало в цьому ж населеному пункті). Порівняння зазначених варіантів вказує на відносну сталість сюжетно-композиційної схеми, що свідчить про своєрідний контроль народним середовищем правильності виконання та дотримання законів, притаманних конкретному жанрові. “Зруйнування очікуваної слухачем структури, – пише Ю. Лотман, – яке виникло б, якщо б автор вибрав “неможливу” під кутом зору ситуацію, при цій системі художнього виховання зумовило б уявлення про низьку якість твору, про невміння, неуцтво або навіть блюзнірство й гріховний намір автора” [6, с. 173]. Таким чином, фольклорний твір живе і розвивається тоді, коли художнє сприйняття дійсності укладача пісні-хроніки збігається з художніми уподобаннями середовища.

Третій тип близький до першого, але твори, створені “для себе”, рідко виходять за межі репертуару окремого співця-укладача, який, керуючись своїм психо-емоційним станом (скорбота, надзвичайна туга за прототипами героїв складеного твору), намагається виконувати зазначені твори рідко, уникаючи широкого загалу. Таке явище зустрічається не часто, зокрема про це свідчить виконавиця Марія Пучкевич зі села Кам’янка Сколівського району Львівської області, яка склала співанки про загибель свого брата в період збройної боротьби ОУН-УПА та трагічну смерть своєї доньки [13].

Необхідно наголосити на факторі, який часто пов’язаний із мотивацією співця укладати пісню “для себе”. Це, так звана, “попередня цензура колективу”, яка не дозволяє пісні прийнятися на традиційному ґрунті. Вона відбувається насамперед у свідомості самого творця, і тільки потім, якщо складене ним не долало цензу народного середовища, воно залишалося явищем особистого репертуару. Такі твори важко вважати фольклорними, адже існування власне фольклорного твору забезпечує система варіантів, яка за твердженням Л. Парпулової є “естетикою варіантних опозицій, які, створюючи відносну усталеність фольклору, забезпечують йому творче життя в широких діахронних вимірах” [7, с. 246]. Таким чином, фольклорна сфера визначається опозицією укладач-співець – народне середовище. Саме співвідношення індивіда і колективу є визначальними у фольклоротворенні, адже відсутність конфлікту між ними забезпечує успішний розвиток, варіювання та подальші трансформації народнопісенних творів.

Отже, пісні-хроніки – жанр, у якому органічно поєдналися індивідуальне та колективне начала. В епіцентрі творчого процесу знаходиться талановита творча одиниця, яка укладає зразок цього епічного пласту за народнопісенним канонам, що забезпечує його входження в фольклорну традицію. Важливими факторами, які визначають можливість входження твору до пісенного фонду українського фольклору є мотивація, з якою укладено пісню, а також відношення автора-співця та локального середовища. У процесі побутування виникає варіативна парадигма певного зразка, що свідчить про колективне “шліфування”, трансформації та нівелювання маркерів, які вказують на авторське походження того чи іншого народнопісенного твору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гнатюк В. Пісенні новотвори в українсько-руській народній словесності / В. Гнатюк // ЗНТШ. – 1902. – Т. 50. – С. 21.
2. Гусев В. Е. Эстетика фольклора / В. Е. Гусев. – Ленинград : Наука, 1967. – 317 с.
3. Записав О. Дей та Т. Чайка у 1968 р. в прис. Заволяе с. Космач Косівського району Івано-Франківської обл. // Співанки-хроніки. Новини / Упоряд. О. Дей (тексти), С. Грица (мелодії). – К. : Наукова думка, 1972. – С. 445–449.
4. Колесса Ф. Огляд українсько-руської народної поезії / Написав Філярет Колесса. – Львів: Коштом і заходом Т-ва “Просвіта”. Друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка. Під зарядом К. Беднарського, 1905. – 185 с.
5. Колесса Ф. Українська народна пісня в найновішій фазі свого розвитку / Ф. Колесса // Колесса Ф. Фольклористичні праці. – К. : Вища школа, 1970. – С. 34–59.
6. Лотман Ю. М. Лекции по структуральной поэтике / Ю. М. Лотман // Ученые записки Тартуского университета. – 1964. – № 160. – Вып. 1 : Труды по знаковым системам. – 195 с.
7. Парпулова Л. Вариантность в фольклоре – социальни и эстетически аспекти / Л. Парпулова // Фольклор и общество. – София, 1977. – С. 244–251.
8. Про це свідчать матеріали експедиції 2009–2010 рр. з Гуцульщини.
9. Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки / В. Я. Пропп. – Москва, 1986. – 364 с.

10. Путилов Б. Н. Фольклор и народная культура. – Санкт-Петербург : Наука, 1994. – 239 с.; Чистов К. В. Народные традиции и фольклор. Очерки теории / К. В. Чистов. – Ленинград : Изд-во "Наука", 1986. – 304 с.
11. Русин М. Ю. Фольклор: традиції і сучасність / М. Ю. Русин. – К. : Либідь, 1991. – 103 с.
12. Так, місце виникнення пісні-хроніки про Михайла і Марічку з Ковалівки приписується, як співцям із села Мишин Городенківського району Івано-Франківської області, так і виконавцям із села Космач Косівського району цієї ж області.
13. Фольклорні записи О. Чікало з Перемишлянського, Пустомитівського Сколівського районів Львівської області та Косівського району Івано-Франківської області // Архів Інституту народознавства НАН України. – Ф. 1, оп. 2, од. зб. 450. – 130 арк.
14. Франко І. Я. Як виникають народні пісні / І. Я. Франко // Франко І. Я. Зібрання творів : у 50 т. – К. : Наукова думка, 1980. – Т. 27. – С. 57–65.
15. Чернявская Ю. Народная культура и национальные традиции / Ю. Чернявская // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Chern/15.php
16. Шумада Н. С. Сучасна пісенність слов'янських народів / Н. С. Шумада. – К. : Наук. думка, 1981. – 359 с.

Peculiarities of the Rise of Chronicle-Songs: On the Issue of the Collective and Individual

Iryna FRYS

The submitted article is an attempt at analyzing the problem of the origin of chronicle-songs. It considers the collective and the individual factors as the stages of the rise of this lyric-epic layer. The role of the creative person in folklore creation and the influence of folk traditions on the creative ambitions of the folk author-performer are emphasized in the article. The researcher believes that chronicle-songs are the genre that organically combines the individual and the collective. In the core of the creative process there is a talented performer who originates a sample of this epic layer according to the singing lore canons and thus ensures its penetration into the folklore tradition.

Keywords: chronicle-song, tradition, the collective, the individual, originator, the national environment.

Специфика возникновения песен-хроник: к проблеме коллективного и индивидуального

Оксана ЧИКАЛО

В статье проанализирована проблема генезиса песен-хроник, рассмотрены коллективный и индивидуальный факторы как этапы возникновения этого лиро-эпического жанра. Особое внимание автор обращает на вопрос о значении творческой личности в возникновении фольклорного произведения и о влиянии народно-песенной традиции на творческие амбиции народного автора-исполнителя. По мнению исследовательницы, песни-хроники являются жанром, в котором органично соединились индивидуальное и коллективное начала. В эпицентре творческого процесса находится талантливый исполнитель, который создает образец этого эпического пласта согласно народно-песенному канону, что обеспечивает его вхождение в фольклорную традицию.

Ключевые слова: песня-хроника, традиция, коллективное, индивидуальное, составитель, народная среда.

Стаття надійшла до редколегії 11.07.2012
Прийнята до друку 15.08.2012